

ੴ
ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਇ ॥

ਤੀਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਸੰਮੇਲਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ
ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ
ਵਲੋਂ
ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਭਾਸ਼ਣ

Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library

Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library has been created with the approval and personal blessings of Sri Satguru Uday Singh Ji. You can easily access the wealth of teaching, learning and research materials on Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library online, which until now have only been available to a handful of scholars and researchers.

This new Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library allows school children, students, researchers and armchair scholars anywhere in the world at any time to study and learn from the original documents.

As well as opening access to our historical pieces of world heritage, digitisation ensures the long-term protection and conservation of these fragile treasures. This is a significant milestone in the development of the Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-Library, but it is just a first step on a long road.

Please join with us in this remarkable transformation of the Library. You can share your books, magazines, pamphlets, photos, music, videos etc. This will ensure they are preserved for generations to come. Each item will be fully acknowledged.

To continue this work, we need your help

Your generous contribution and help will ensure that an ever-growing number of the Library's collections are conserved and digitised, and are made available to students, scholars, and readers the world over. The Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-Library collection is growing day by day and some rare and priceless books/magazines/manuscripts and other items have already been digitised.

We would like to thank all the contributors who have kindly provided items from their collections. This is appreciated by us now and many readers in the future.

Contact Details

For further information - please contact

Email: NamdhariElibrary@gmail.com

NamdhariElibrary

੧ ਓ
ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ॥

ਤੀਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਸੰਮੇਲਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ
ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ
ਵਲੋਂ
ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਭਾਸ਼ਣ

"NAWAN HINDUSTAN" PRESS
1681 Pahar Ganj, NEW DELHI-1

ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ, ਭੇਨੇ ਤੇ ਭਰਾਵੇ !

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਾਂ ਤਾਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਡੇ ਕਰਨ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਲਭੀਏ ਅਤੇ ਹਰ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਰੋਸ਼ਠਤਾ ਸਿਧ ਕਰੀਏ। ਸਾਡੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਜੁੜ ਬਹਿਣ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਧਰਮ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਅਮਲ ਲਈ ਸੋਚਣਾ ਜਿਹੜੇ ਧਰਮ-ਤੱਤ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜਦੇ ਤੇ ਮੂਲ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਚੁਨੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਕਤ ਦੇਂਦੇ ਨੇ।

ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਜ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਨੌਤੀ ਜਾਂ ਵੰਗਾਰ ਵਿਗਿਆਨ ਵਲੋਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਵਸ ਕੀਤੇ ਦਾਨਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਲਕ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਅਣਗਿਣਤ ਸੁਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਮਹਿਲ ਤੇ ਨਗਰ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ ਵਿਚ ਵਸਦੇ-ਰਸਦੇ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਮਲਬੇ ਦੇ ਦੇੜ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ।

ਐਟਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਦਾਨਵ ਅਜ ਦੇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਵੰਗਾਰ ਵਲੋਂ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਮੀਟ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਭਲੇ ਬੁਰੇ ਅਸਰਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਧਰਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਧਿਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ-ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੇ ਜੁਗਾ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ, ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕਸਾਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜੋਵਨ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਧਰਮ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਲਭੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਆਦਿ ਗਰੰਥ ਵਿਚ ਇੰਜ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ—

(੧) ਸਚ : "ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ, ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲੀਐ।" ਆਸਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

(੨) ਦਇਆ : "ਮਨ ਸੰਤੋਖ ਸਰਬ ਜੀਅ ਦਇਆ। ਇਨ ਬਿਧਿ ਬਰਤੁ ਸੇਪੁਰਨ ਭਇਆ।

ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੫

(੩) ਅਹਿੰਸਾ :

"ਜਿਸੁ ਮਨੁ ਮਾਨੈ ਅਭਿਮਾਨੁ ਨਾ ਤਾਕਉ, ਹਿੰਸਾ ਲੋਭੁ ਵਿਸਾਰੇ।" ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ—੧

"ਦੁਖ ਨ ਦੇਈ ਕਿਸੈ ਜੀਅ ਪਤਿ ਸਿਉ ਘਰਿ ਜਾਵਉ।" ਵਾਰ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੫

(੪) ਮੂਚੀ ਕਿਰਤ :

"ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ। ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ।" ਮਹਲਾ ੧ ਵਾਰ ਗੁਜਰੀ

(੫) ਤਿਆਗ :

"ਲਾਲਚ ਝੂਠ ਬਿਕਾਰ ਮੋਹ ਬਿਆਪਤ ਮੂੜੇ ਅੰਧ।

ਲਾਗਿ ਪਰੇ ਦੁਰਗੰਧਿ ਸਿਉ, ਨਾਨਕ ਮਾਇਆ ਬੰਧ।" ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮਹਲਾ ੫

"ਲਾਲਚੁ ਛੋਡਹੁ, ਅੰਧਿਹੋ, ਲਾਲਚਿ ਦੁਖੁ ਭਾਰੀ।" ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਅਸਟਪਦੀ

(੬) ਵਿਵੇਕ :

"ਅੰਤਰਿ ਲੋਭੁ ਹਲਕੁ ਦੁਖੁ ਭਾਰੀ ਬਿਨੁ ਬਿਬੇਕ ਭਰਮਾਇ।"

ਭੈਰਉ ਮਹਲਾ ੩

(੨)

“ਬਿਬੇਕ ਬੁਧਿ ਸਭ ਜਗ ਮਹਿ ਨਿਰਮਲ,
ਬਿਚਰਿ ਬਿਚਰਿ ਰਸੁ ਪੀਜੈ ।”

ਕਲਿਆਨ ਮਹਲਾ ੧ ਅਸਟਪਦੀ

ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਦੇ ਸਤ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੱਚ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ‘ਪਿਰਥਵੀ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਾਰੀ’ ਪਰਵਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਬ ਲੱਭ, ਹੰਕਾਰ, ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਮਾਤਰ ਉਪਰ ਦਇਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਏ ਹੱਕ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਗਊ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਸ਼ੁਅਰ ਖਾਣ ਦੇ ਤੁਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ—ਬੌੱਡੇ ਬਹੁਤ ਵਰਕ ਨਾਲ ਹਰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਧਰਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਅੜੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਾਖੰਡ ਆ ਗਿਆ; ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਬ ਲੱਭ, ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਆ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਜਿਤਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਜਦੋਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਬਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰਾਜਪਾਟ ਦੀ ਹਿੰਸਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਬਣ ਬੈਠੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਚੁਨੌਤੀ ਮਿਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਤਿ ਦੀ ਹੀ ਚੁਨੌਤੀ ਸੀ—ਜਿਸ ਸਤਿ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨਾਂ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਅਖਾਉਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੇ ਮੰਨਣ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸਤਿ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਭੇਦ ਲਭੇ, ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ।

ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਲਈ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਵੀ ਅਖੁਟ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਹੀ ਸਚ ਧਰਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਜਨ ਤੋਂ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਤਿ ਦੀਆਂ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਹਨ।

ਰੂਹਾਨੀ ਰਾਹਬਰਾਂ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਰਹਿ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਧਰਮ-ਤੱਤ ਲਭ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ‘ਵਿਵੇਕ’ ਉਹ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿਚ ਦੰਭ ਤੇ ਹਿੰਸਕ ਲੱਭ ਦੇ ਔਗੁਣ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਅਵਿਵੇਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀਆਂ ਹੋ ਉਠੀਆਂ। ਧਰਮ ਦੇ ਦੰਭ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵੀ ਅਜ ਆਪਮੁਹਾਰੀ ਹੋ ਉਠੀ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਉਹ ਮਸਲੇ ਵੀ ਹਲ ਕਰਨੇ ਚਾਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰੂਹਾਨੀ ਤੱਤ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅ-ਬਦਲ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਫੈਸਲੇ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਲਬ ਲੱਭ ਤੇ ਹਿੰਸਕ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ, ਇਕ ਜੀਅ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਜੀਅ ਦਾ ਹੱਕ ਖੋਹਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠਲੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਸੰਤੋਖ ਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਖਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜੰਗਾਂ ਲੜੀਆਂ ਹਨ, ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਦੇ ਲੱਭ ਵਸ ਨਿਰਦਈ ਹੋ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਜੀਅ ਦਾ ਘਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ—ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਵੇਕ ਹੀਨ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਜੋ ਨਤੀਜਾ ਸਾਹਮਣੇ

ਆਇਆ ਹੈ ਉਹ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਨਾਸ ਦੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਤੇ ਵਡੇਰੀਆਂ ਹੋ ਖਲੋਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਜ ਦੇ ਮਨੁਖ ਦਾ ਜਿਡਾ ਵਡਾ ਲੋਭ ਹੈ ਉਡਾ ਹੀ ਵਡਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਨਾਸ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਏਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਹਿੰਸਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ, ਨੀਤੀਵਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਾਹਿਰਾ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਹਿੰਦੇ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ? ਹਰ ਸੋਚ, ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਅਜ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਕੋ ਨੁਕਤੇ ਉਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਖਲਿਹਾਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ—ਉਹ ਨੁਕਤਾ ਹੈ—ਸੰਸਾਰ ਅਮਨ ਦਾ। ਅਮਨ ਨੂੰ ਏਨਾ ਖਤਰਾ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਿਆ? ਕੁਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁ ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬਾਂ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦੀ ਨੀਂਦੇ ਸੁਵਾ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਏਡੀਆਂ ਤਗੜੀਆਂ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਨੇ?

ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਮਨੁਖ ਦੀ ਵਿਵੇਕਹੀਨਤਾ। ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਬਹੁਲਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਲੋਭ ਕਿਸੇ ਹਦ ਬੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਖਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਜਿੰਨੀ ਵਡੀ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਵਿਗਿਆਨ ਸਿਰਜੀ ਪਦਾਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਉਨਾ ਹੀ ਵਡਾ ਉਸ ਦਾ ਲੋਭ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਧਰਤ ਟੁਕੜਿਆਂ ਉਤੇ ਜਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਬਜ਼ੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਜਤਨ ਹਨ। ਵਖ ਵਖ ਵਾਦਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਨਾਅਰਿਆਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਪਰਾਏ ਹੱਕ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੇ ਅਜ ਅਤਿ ਵਡੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਕੰਧੀ ਉਤੇ ਲਿਆ ਖੜਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਲੋਭ ਲਾਲਚ, ਪਖੰਡ ਤੇ ਦੰਭ ਨੇ ਇਕ ਵੇਲੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਰੂਹਾਨੀ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਗਲ ਘੁਟ ਕੇ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਵਿਵੇਕਹੀਨ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ ਸੀ।

ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਖੰਡ ਤੇ ਦੰਭ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿਤਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਹ ਆਪ ਸਵਾਮੀ ਬਣ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਸਚ ਹੈ। ਹਾਲਤ ਹੁਣ ਇਹ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁਖ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਚੁਲਾਉਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁਖ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸੱਚ ਹੀ ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵਡਾ ਸਚ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਚਕਰ ਚਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਕੰਮ ਸਾਡਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਈਏ। ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚੋਂ ਆਣ ਕੇ ਐਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀਤ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਸੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੜਾਉਣੇ ਪੈਣਗੇ—

(੧) ਧਰਤੀ ਮੇਰੀ ਤੇਰੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਤੇ ਮੇਰਾ ਤੇਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਮੈਂ ਤੇ ਤੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਲੜ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

(੨) ਦਇਆ ਅਸੀਂ ਜੀਵ ਮਾਤ੍ਰ ਉਤੇ ਕਰੀਏ, ਨਿਰੀ ਮਨੁਖ ਮਾਤ੍ਰ ਉਤੇ ਦਇਆ ਸਾਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੀ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਬੇਦਰਦ ਜਜ਼ਬਾ ਪਕਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਰਤ ਵਧ ਕੇ ਮਨੁਖ ਹੋਵੇ ਮਨੁਖ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਹਿੰਸਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਰਥ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨੀ ਪਏਗੀ।

(੩) ਪਦਾਰਥਕ ਬਹੁਲਤਾ ਉਨੀ ਕੁ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨੀ ਜਿਹੜੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਹੱਕ ਤੇ ਛਾਪਾ ਨਾ ਮਾਰਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ, ਉਹ ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਿਰਫ ਦੁਖ ਹੀ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।

(੪) ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ : ਸਰਵ ਧਰਮ ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਸਿਰਜਕ, ਅਸੀਂ, ਅਜ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰੀਏ ਕਿ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਅਸੀਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਖੰਡਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਮੰਡਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਰਸਪਰ ਮੈਤ੍ਰੀ ਦਵਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੀਏ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਸਚੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜੀਆਂ ਵਿਚ ਦਇਆ, ਖਿਮਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸੇਵਾ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਅਮਲੀ ਸਬੂਤ ਨਾਲ ਉਚੇ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਚਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਨ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ।

ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ।

तृतीय विश्व धर्म सम्मेलन

नई दिल्ली में

नामधारी सतगुरु श्री जगजीतसिंह जी महाराज

द्वारा

दिया गया

भाषण

आदरणीय अध्यक्ष महोदय तथा मान्य श्रद्धिजन

बहुत से देशों से बहुत से धर्मों के प्रतिनिधियों के रूप में आज हम एकत्रित हुए हैं तो निश्चय ही इस लिए नहीं कि हम अपने अपने पृथक् पृथक् धर्मों के संकुचित क्षेत्रों की परिधि को बढ़ाने के उपाय खोजें, तथा प्रत्येक दूसरे धर्म पर अपनी मान्यता के धर्म की श्रेष्ठता आरोपित करें। एकत्रित हो कर हमारे बैठने का मुख्य कारण है कि धर्म के उन मूल तत्वों के विषय में विचार विनिमय किया जाए तथा उन्हें कार्य रूप देने के मार्ग खोजे जाएं जो तत्त्व कि हमारी पृथक् पृथक् स्थिति के बावजूद हमें आपस में संबंधित किए हुए हैं और मूल धर्म के समक्ष उत्पन्न चुनौतियों का सामना करने का बल हमें देते हैं।

धर्म के सामने आज सब से बड़ी चुनौती विज्ञान की ओर से है जो कि प्रगति के साधनों के अनेक स्तर पार कर के एक ऐसे बसीभूत दानव के रूप में हमारे सामने उपस्थित है जो कि स्वामी से आज्ञा पाते ही असंख्य सुख सुविधाओं से भरपूर महल और नगर बना सकता हो और फिर दूसरा आदेश पाते ही क्षण मात्र में ही वैसे रचे नगरों को एक मलबे का ढेर बना देने की शक्ति प्रगुने अंदर रखता हो।

परमाणु शक्ति का दानव आज इसी रूप में ही मनुष्य को, मानवता को और धर्म को चुनौती दे रहा है।

विज्ञान की इस चुनौती से हम अपनी छाँसें नहीं मूँद सकते, इस की भर्त्सना कर के उसके भलेबुरे प्रभाव से मुक्त नहीं रह सकते क्योंकि उसने भी धर्म की तरह ही प्राकृतिक शक्तियों को सिद्ध किया है उनको अपने बश में किया है।

एक समय था जब ऋषियों व अवतारों ने युगों की साधना से प्राकृतिक शक्तियों के साथ सामंजस्य स्थापित कर लिया था, जीवन के लिए उपयोगी धर्म के भौतिक तत्व खोज लिये थे। धर्म के इन तत्वों का स्वरूप सिल धर्म के आदि ग्रंथ में इस प्रकार प्रदर्शित किया गया है :—

सत्य

(१) "बोलिए सचु धरमु, झूठु न बोलिए।"

दया

आसा सेवा करीद

(२) "मन संतोख सरवजी दया, इन विधि वरतु सम्पूरन भया।"

अहिंसा :

(३) "जिसु मनु मानं अभिमानु न ताकड, हिंसा लोभु बिसारे।"

गडडी मुहल्ला ५

"दुख न देह किसें जोय पति स्यो धरि जावड।"

सारंग मुहल्ला १

(४) "धासि लाइ किछु हत्यहु देहि, मानक राहु पछावहि सेइ।"

बार गडडी मुहल्ला ५

त्याग :

(५) "लासच भूठ विकार मोह व्यापत मूढ़े ग्रन्थ। लासि परे दुरगन्धि स्यो, नानक माया बन्ध।"

बार गूजरी मुहल्ला १

गडडी वावन अन्नसरी मु० ५

"लासचु छोड़हु, ग्रन्थि हो, लासचि दुख भारी।"

विवेक :

(६) "अन्तरि लोभु हलकु दुख भारी बिनु विवेक भ्रमाए।"

आसा मु० १ अष्टपदी

भैरों मु० ३

"विवेक बुद्धि सब जग महि निर्मल, विचरि विचरि रस पीज।"

कल्याण मु० १ अष्टपदी

हमारे देश के सत्य धर्म में "सत्य ही ईश्वर" माना जाता है और "पृथ्वी परमेश्वर की सारी" कही है। लोभ, लालच, अहंकार और हिंसा को बुरा माना जाता है और जीवमात्र पर दया की भावना को मानने के लिये कहा जाता है। पराए हक को हिन्दुओं के लिए गाय और मुसलमानों के लिए सूअर खाने के समान माना गया है।

जहाँ तक संसार के अन्य धर्मों का सम्बन्ध है, कम अधिक अन्तर से प्रत्येक धर्म में ही धर्म के इन मूलतत्वों की मान्यता है। जिन समय तक इन मूल तत्वों को धर्म का आधार माना जाता रहा तब तक धर्म के सामने कोई शक्ति नहीं ठहरी और धर्म का प्रसार मानव मात्र के हृदय तक होता गया है। किंतु जब धर्म में पालंड आ गया, धर्म में लोभ, लालच, अहंकार तथा हिंसा आ गई, जब एक धर्म के मानने वालों ने दूसरे धर्म से लड़ना और दूसरी भूमियों पर अधिकार करना शुरू कर दिया, जब धर्मों के संचालक वनों, जंगलों तथा वस्तियों से निकल कर राजपाट की हिंसक शक्ति के स्वामी बन बैठे तभी से धर्म को विज्ञान की चुनौती मिलनी शुरू हो गई। दूसरे शब्दों में यह चुनौती सत्य की ही थी जिस को राज्य सिंहासन पर बैठे तथाकथित धर्मसंचालकों ने मानने से इनकार कर दिया था।

प्रकृति में सभी कुछ है। उस में आध्यात्मिक जिज्ञासुओं के लिए असीम प्रेरणा भी है और उस में भौतिक-शास्त्रियों के लिए भी शक्ति के अथाह स्रोत हैं। दोनों के पीछे ही सत्य धर्म है क्योंकि ईश्वर विहीन तो संसार में कुछ भी नहीं है। सृजन तथा विनाश, दोनों शक्तियाँ सत्य की ही स्रोतक है।

आध्यात्मिक मार्गदर्शकों ने प्रकृति के साथ एक सुर रह कर जो धर्म सत्य संसार के सामने उपस्थित किए हैं उन में से विवेक वह तत्व है जो संतुलन स्थापित रखता है। धर्म में दंभ और हिंसक लोभ के अवगुण आ जाने से विवेक को तिलांजली मिल गई और अविवेकी शक्तियाँ धर्म की छोट में उच्छ्वसल हो उठीं। धार्मिक दंभ के मुकाबले में विज्ञान मानव का सहायक हुआ किंतु शक्ति विज्ञान की भी आज अनियंत्रित हो उठी है।

वैज्ञानिक शक्ति के द्वारा मनुष्य ने वे समस्याएँ भी हल करना चाही हैं जो उसकी परिधि से बाहर की हैं। बल्कि आध्यात्मिक तत्व ज्ञानियों ने जिन के संबंध में अपरिवर्तनीय तथा शाश्वत निर्णय दिए हुए हैं।

लोभ, लालच तथा हिंसक प्रवृत्तियों के बश में हो कर प्रकृति की विनाशकारी शक्तियों का उपयोग कर के एक व्यक्ति ने दूसरे व्यक्ति के अधिकार छीनने का प्रयत्न किया है। अपनी आवश्यकता की भूमि जो उसके अधिकार में है, उस पर संतुष्ट न रह कर धरती के बड़े क्षेत्रों को हस्तगत करने के लिए युद्ध किए हैं। अपनी जीभ के स्वाद के लिए क्रूर हो कर अन्य जीवों की हत्या की है। किंतु प्रकृति की इन विनाशकारी शक्तियों के विवेकहीन उपयोग से जो परिणाम सामने आया है वह यही है कि विनाश की और हिंसा की शक्तियाँ बड़ी विराट से विराटतर और विराटतम हो उठी हैं। आज के मनुष्य का लोभ जितना बड़ा है, उसके सामने विनाश भी उतना ही बड़ा है।

हम विभिन्न धर्मों को मानने वाले यहाँ एकत्रित हुए हैं, इसी प्रकार संसार के भिन्न भिन्न भागों से चिंतक, नीतिज्ञ और वैज्ञानिक राष्ट्र सभ और अन्य अंतर्राष्ट्रीय सम्मेलनों में एकत्रित होते हैं और विचार विनिमय करते हैं। क्या सोचते हैं? प्रत्येक विचार, प्रत्येक धारणा आज हर किसी को एक ही बिंदु पर ला कर खड़ा कर देती है : वह बिन्दु है विश्व शांति। शांति के लिए इतना सस्तरा कैसे हो गया? समस्त विश्व की जनसंख्या को कुछ एक परमाणु बमों के द्वारा मृत्यु की गोद में सुला देने की संभावनाएँ इतनी सशक्त क्यों हो गई हैं?

इसका कारण यह है मनुष्य की विवेक हीनता। विज्ञान ने मनुष्य को भौतिक बहुलता प्रदान की है। किंतु विज्ञान का लोभ किसी सीमा को नहीं स्वीकारता। जितनी बड़ी किसी के पास विज्ञान सजित भौतिक शक्ति है उतना बड़ा ही उसका लोभ है। विश्व के भूखंडों पर या तो उसका अधिकार है या उस अधिकार के लिए वह प्रयत्नशील है। पृथक पृथक वादों, सिद्धांतों, नारों की छोट में पराए हक को हस्तगत करने की प्रवृत्ति ने आज बहुत बड़े पैमाने पर संसार को विनाश के कगार पर ला खड़ा किया है।

लोभ, लालच, पाखंड और दम्भ ने एक समय धर्म की ओट में आध्यात्मिक सत्य का गला घोटकर हिंसा तथा भौतिक प्रसार का निर्विवेक मार्ग चुना था। विज्ञान ने सब प्रकार के पाखंड और दम्भ को तोड़ दिया है। परन्तु साथ ही संसार की परिचालक शक्ति का वह स्वयं नियन्ता बन बैठा है। विज्ञान में केवल भौतिक पदार्थ ही सत्य है : स्थिति अब ऐसी होती जा रही है कि विज्ञान नियन्त्रित प्राकृतिक शक्तियों को मनुष्य नहीं बल्कि मनुष्य को वे शक्तियाँ चलाने लगी हैं।

विज्ञान नियन्त्रित प्राकृतिक शक्ति सत्य है किन्तु आध्यात्मिक शक्ति उससे भी महान सत्य है। दोनों के सुमेल से ही संसार चक्र चले तो वह सही दिशा की ओर जा सकता है।

यह कर्तव्य हमारा है कि हम विभिन्न धर्मानुयायी अपने अपने क्षेत्र में धर्म की आधारभूत, सर्वसामान्य भावनाओं को जागृत करें। विज्ञान हमारी सहायता कर सकता है। वैज्ञानिक साधनों की सहायता से ही हम संसार के कोने कोने से आकर यहां एकत्रित हुए हैं। किन्तु इस विज्ञान को आध्यात्म से सम्बद्ध करना हमारा काम है। वैज्ञानिक यह काम नहीं कर सकते।

हमें यह सर्वसामान्य सत्य लोगों के मनों में परिपुष्ट करने पड़ेंगे।

- (१) धरती मेरी तेरी नहीं, यह ईश्वर की है। इस पर मेरा तेरा अधिकार नहीं हो सकता, मैं और तू अधिकार के लिए लड़ ही सकते हैं।
- (२) दया हम प्राणिमात्र पर करें। केवल मनुष्यमात्र पर दया हमें हिंसा से नहीं रोक सकती। पशुओं का बध करने की शक्ति ही हमारे मन में क्रूरता की भावना को प्रोत्साहित करती है जो बढ़ कर मनुष्य के हाथों मनुष्य का बध कराती है। अहिंसा, अपने व्यापक और पूर्ण रूप में हमें स्वीकार करना होगी।
- (३) भौतिक बहुलता उतनी ही उचित मानी जानी चाहिए जो दूसरों के अधिकार पर छापा न मारती हो। इससे अधिक बढ़ने पर वह लोभ, लालच ही है जिससे दुख ही बढ़ता है।

एक और आवश्यक बात

- (४) सर्व धर्म सम्मेलन के संयोजक, हम आज ही से यह बात अपने ऊपर लागू करें कि अन्य धर्मों के अनुयायियों का आदर करेंगे। अपने मत का प्रचार लण्डन रूप में नहीं मण्डन रूप में करेंगे। हमें, परस्पर मंत्रों द्वारा वैज्ञानिकों तथा इतिहासकारों को यह स्पष्ट कर देना चाहिये कि जब भी कोई वास्तविक धर्म को ग्रहण करता है, वह प्राणियों में दया, प्रेम, क्षमा, सेवा और सहायता के व्यावहारिक प्रमाण द्वारा उन्नत से उन्नत तर होता जाता है, इतना उन्नत जितना सर्वशक्तिमान परमेश्वर, इतना विशाल जितनी परमेश्वर की प्रकृति।